

3 Landschap 1: Heuvelland

Holle weg bij Schimmert.

3.1 Inleiding

Het heuvelland maakt slechts een klein deel uit van het grondgebied van Nederland. Het is het enige landschap dat niet is onderverdeeld in deellandschappen en regio's. Het heuvelland is beperkt tot Zuid-Limburg. Het gebied, met zijn relatief grote hoogteverschillen en specifieke landschapselementen, kastelen en boerderijen is voor Nederland heel bijzonder. In groter verband is dat echter minder het geval. De aangrenzende delen van Duitsland en België hebben een overeenkomstig karakter.

3.2 De landschappelijke ontwikkelingen

De laatste 7000 jaar is er in het heuvelland sprake geweest van continue bewoning. Na de Romeinse tijd daalde het aantal inwoners. Grote delen van de plateaus, die in de Romeinse tijd bewoond waren geweest, werden verlaten en raakten weer bebost. In de vroege middeleeuwen nam de bevolking weer geleidelijk toe. In die tijd woonde men vooral in de dalen: langs de Maas en de zijbeken. Rond de dorpen in de beekdalen lagen akkers en weilanden, de plateaus waren nog grotendeels bebost. Tussen 1000 en 1300 nam de bevolking sterk toe. De bossen op de plateaus maakten plaats voor landbouwgrond en er ontstonden nieuwe nederzettingen. Plaatsnamen met een uitgang -rade of -rode wijzen op het rooien van bossen. De nieuwe landbouwgronden werden verdeeld in grote rechthoekige blokken, die later door

vererving in kleinere strookvormige percelen zijn opgedeeld. Een dergelijke structuur wordt een 'gewannflur' genoemd. Het waren grote open akkercomplexen waar de perceelsscheidingen door stenen of paaltjes werden aangegeven. Door de ontginningen nam de erosie toe. Dit werd tegengegaan door op de hellingen heggen aan te planten om de bodem vast te houden. Door bodembewerking van de percelen tussen de heggen ontstonden er ter plaatse van de heggen steilrandjes. Heg en steilrand worden een graft genoemd. De steilste hellingen en de meest onvruchtbare delen van de plateaus, waar zand- en grindlagen aan de oppervlakte liggen, werden niet ontgonnen.

Het hofstelsel speelde in de middeleeuwen een belangrijke rol bij de grondexploitatie. Het bij een hof behorende land was in het algemeen in tweeën verdeeld. Een deel, het domein- of vronland, werd rechtstreeks uitgebaat ten gunste van de heer. Het andere deel was verdeeld onder de van hem afhankelijke boeren, horigen genaamd. Dit hofstelsel viel rond de twaalfde eeuw uiteen. De akkers werden toen verpacht en voortaan door landbouwers zelfstandig geëxploiteerd. Veel oude hoven bleven bestaan als grote agrarische bedrijven. Voorbeelden van grote boerderijen die waarschijnlijk teruggaan op het hofstelsel zijn de Eysershof in Eys en de Benzenraderhof in Benzenrade. Ook sommige kastelen kunnen rechtstreeks teruggaan op middeleeuwse hoven, zoals kasteel Cartils bij Gulpen. De naam Cartils komt van cortile, dat 'land behorend bij een curtis (hof)' betekent.

De middeleeuwse nederzettingen van het heuvelland waren vrijwel alle agrarisch van karakter. De boerderijen werden zoveel mogelijk op de grens van bouwland en weiland gebouwd. Daarom hebben veel dorpen een langgerekte (lineaire) vorm. Lineaire nederzettingen vinden we zowel in de dalen van de Maas en de grotere beken als langs de randen van de plateaus. In sommige dorpen liggen open ruimtes, die vroeger gebruikt werden om het vee bijeen te drijven voor of na de weidegang. In Zuid-Limburg wordt zo'n ruimte een dries, biest of plein genoemd, vergelijkbaar met de brinken in Oost- en Midden-Nederland en plaetsen in Noord-Brabant. Gedurende de late middeleeuwen werd het drieslagstelsel geïntroduceerd. Dit landbouwsysteem was gebaseerd op vruchtwisseling, waarbij een perceel twee jaar werd gebruikt en aansluitend een jaar braak lag en af en toe beweide werd. Het bleef in zwang tot in de achttiende eeuw, toen andere landbouwgewassen en groenbemesting hun intrede deden.

Opvallend is het grote aantal kastelen in het heuvelland. In Eys, Wijnandsrade en Gulpen zijn mottekastelen gebouwd, grote verdedigbare huizen of verdedigingstorens op een heuvel. De kasteelruïne van Valkenburg bevindt zich op een goed verdedigbare hoogte langs de rivier de Geul. Kasteel Valkenburg was de enige echte hoogteburcht die Nederland rijk is. De meeste kastelen liggen in de beekdalen en langs de Maas.

De Maas was de enige vaarweg in het heuvelland. In de late middeleeuwen vormde de Maas de handelsroute tussen het gebied rond Luik en de Hollandse steden. De overige beken in Zuid-Limburg waren niet bevaarbaar. Wel dienden ze onder meer als krachtbron voor watermolens. Stuwen in de beek zorgden voor opstuwing van het water in molenvijvers ('wijers') en via molenbeken werd het water naar de watermolen geleid. Een andere soort gegraven watergang was de vloedgraaf. Deze diende om het overtollige regenwater naar een beek af te voeren. De vloedgraven worden ook wel aangeduid als grachten. Ze dateren vaak al uit de volle middeleeuwen. Tenslotte komen we in het heuvelland ook visvijvers tegen. Deze werden aangelegd bij kastelen (onder andere bij kasteel Wittem).

Na de aanleg van enkele nieuwe rijkswegen in de eerste helft van de negentiende eeuw groeiden verscheidene dorpen naar deze wegen toe. Soms ging de bebouwing aan de weg de oude bebouwing domineren. Dit is onder meer gebeurd in Vaals, Margraten, Gulpen en Lemiers. Een soortgelijke ontwikkeling deed zich voor bij de spoorwegstations.

Daarnaast ontstonden er in de twintigste eeuw nieuwe kernen als gevolg van de steenkoolwinning. Tot ver in de negentiende eeuw was de mijnbouw een kleinschalige

onderneming, die geconcentreerd was in de omgeving van Kerkrade. De snelle ontwikkeling van de mijnbouw en de chemische industrie vanaf het einde van de negentiende eeuw bracht een zeer snelle en sterke bevolkingsgroei met zich mee. De bouw van woningen werd aanvankelijk door de mijnondernemingen verzorgd. Later werd deze activiteit overgenomen door woningbouwverenigingen. De aldus tot stand gekomen mijnkoloniën lagen verspreid over het mijnbouwgebied. Van een geplande stedelijke ontwikkeling was geen sprake. Opvallend in deze koloniën is de hiërarchische ordening. Vlak bij de mijningang woonden de directeur, de ingenieurs en de opzichters, terwijl de mijnwerkerskwartieren verder weg lagen. De architectuur en inrichting van de mijnkoloniën is sterk beïnvloed door de mijnbouwarchitectuur in Lotharingen en de tuinsteden in Engeland. Naderhand groeiden veel van deze koloniën aaneen tot de grote, nogal structuurloze stedelijke gebieden van de oostelijke en westelijke mijnstreek (met als centra Heerlen, Kerkrade en Geleen).

De parcelering vertoont geen uniform beeld. Op de plateaus komen grote open akkercomplexen voor. De indeling in percelen is in het landschap slechts waar te nemen aan de verschillende gewassen. In het algemeen ontbreken hier perceelscheidingen als greppels, sloten of houtranden. In de dalen is het beeld anders. Hier zijn de percelen vaak omgeven door singels of bomenrijen, terwijl hier en daar ook meidoornhagen het beeld bepalen. Op de steilere dalwanden komen vooral graften als perceelsscheiding voor. De laatste decennia vonden er grote veranderingen in het cultuurlandschap plaats, vooral door ruilverkavelingen. In het kader hiervan is op veel plaatsen de parcelering en de waterhuishouding gewijzigd. Ook zijn veel landschapselementen verdwenen die karakteristiek zijn voor het Zuidlimburgse cultuurlandschap, zoals graften en heggen.

In Zuid-Limburg bestaat de bovengrond uit löss. In löss kunnen heel steile, metershoge wanden ontstaan. Kenmerkend voor lössgebieden zijn de holle wegen, aan weerskanten omgeven door steile wanden. Water stroomde over de wegen naar beneden, en door het ontbreken van vegetatie werden bodemdeeltjes meegenomen. Geleidelijk kwam de weg dieper dan de onmiddellijke omgeving te liggen.

3.3 De kenmerkende samenhangen

Er bestaat een grote samenhang, zowel in de ruimte als qua ontstaan, tussen de terreingesteldheid en de verschillende elementen en patronen in het heuvelland van Zuid-Limburg. Graften en holle wegen hangen samen met het reliëf en de lössbodem. De bewoning concentreerde zich vanouds in de dalen van de Maas en haar zijbeken. De oudste vormen van bewoning treffen we dan ook in deze dalen aan, net als de oudste boerderijen en de kastelen. Vanuit de dalen zijn de plateaus ontgonnen.

Essentiële aspecten en elementen

- Grote open akkercomplexen
- Kleinschalige, besloten beekdalen
- Graften
- Holle wegen
- Lineaire dorpen
- Mergelhuizen, vakwerkboerderijen en (soms versterkte) gesloten boerderijen
- Mijnbouw
- Kastelen
- Kerken, kloosters, kapellen, wegkruisen en processiegangen
- Watermolens

Deellandschap

- Landschap en deellandschap vallen samen.

Regio

- Heuvelland.